

A szarvas szó életrajza

Írta: Constantinovits Milán András
Nyelvészeti prozeminárium
MRN-104/d
Kurzusvezető: Farkas Tamás ts.

Szóéletrajzom tárgyát a *szarvas* szó képezi. Dolgozatom négy fő egységből tevődik össze. Először megvizsgálom az etimológiáját, a mai szóalak létrejöttének feltételezett folyamatát (a *szarv* alapalak vázlatos szóéletrajza segítségével), majd sorra veszem a különféle középkori textusokban való előfordulásait, harmadszorra a jelentéstartam időbeli változásait követem nyomon, végül a szóhoz kapcsolódó szintagmákat, frázisokat gyűjtöm össze.

A *szarvas* szó **finnugor eredetével** mindegyik etimológiai szótár egyetért, a *szarv* toldalékos formájának tekintik. A *szarv* szó finnugor alapalakjának a TESz. (685. o. *szarv* a.) és az EWUng. (IV/3 1399. o. *szarv* a.) a **šorβa*-t jelöli meg. Bizonyításképpen felhozzák az azonos jelentésű vogul *šor*, a zürjén *šur*, a cseremis *šur*, az észt *sarv* és a finn *sarvi* alakokat. Feltételezések szerint az ősmagyarba a *szarβ* alak került át, amiből **szóhasadással elkülönült a *szaru*** ('a bőr hámsejtjeinek elváltozása révén alakuló képződmények anyaga') és a ***szarvas*** (jelentéseit később taglalom) alak. A *magyar szókészlet finnugor elemei* a finnugor alapalaknak a *szarw*-at tartja (MSzFE. 571. o. *szarv* a.) című, s minden rokon nyelv azonos jelentésű szavát felsorolja, sőt tágabb nyelvi környezetbe helyezi azáltal, hogy azt állítja, *szarv* a finnugorba **árja átvétellel** került. Ennek alátámasztására felhossa az ósíráni *šraw*, az újperzsa *surū*, és a latin *cervus* szavakat. Érdekes megjegyezni, hogy ez az elméletet már a Czuczor–Fogarasi szótárban is megtalálható (CzF. 1078. o. *szarv* a.), megtoldva a munka készítésének idejében (1860-as évek) dívó hangszimbolikai magyarázattal. (Amely szerint azon szók osztályába tartozik a *szarv*, melyek „gyökében az *r* az alaphang” s a szótár szerint eme szavak sajátossága, hogy „valami magasat, kiemelkedetett, kinövöt jelentenek”, mint például a „*marj, tarj, tarkó, orj*”.)

A ***szarv* alapalak első írott előfordulása 1271-re tehető**, amikor egy oklevélben (ÁÚO. 8: 348) helységnévként szerepel: „*Mete autem predicte terre Kueszorz*” ('kőszarv'). Másodsorra 1329-ben tűnik fel, szintén településnévként: *Zaruad*. Harmadízben a Bécsi Kódex (1415 után, másolva 1450 körül) lapjain tűnik fel: „*Nezēuala a zaruakat ime o kozēpekbol tamada mas kíLenèd zaru*”. (Ezek a nyelvtörténeti adatok az EWUng.-ból (IV/3 1399. o. *szarv* a) származnak.) Ezután elterjed használata, egyre többször találkozhatunk vele írott szövegekben.

A *szarv* történeti jelentéseit nézve három jelentést különböztethetünk meg az EWUng. (IV/3 1399. o. *szarv* a.) és TESz. (685. o. *szarv* a.) szerint: 1329-ben a 'vízmeder, völgy, árok elágazó része', később 'egyes rovaroknak, csigáknak, kígyóknak stb. a fején lévő (páros) ágszerű vagy csápszerű képződmény', végül 1405 körül 'némely emlősállat fején párosan kinövő kemény szaruképződmény' konnotációban szerepel. Alapjelentésének a

'feltűnő elágazás, kettéválás, kiemelkedés' tekinthető, eme jelentésmozzanatot hordozza a *szarvas* szó is.

A *szarvas* **származékszó**, a *szarv* főnévből az -s melléknévképzővel jött létre. 1236-ban bukkan fel először szövegelemleinkben, mint *Zorwoskend* (Csánki 2: 795), 1329-ben *Zarwasthow* (EWUng. szerint *Zarwastoe* formájában jelenik meg.). 1395-ben a Besztercei Szójegyzékben „ceru⁹: *zaruas*.” (SzófSz. *szarvas* a.)

Jelentéseinek kronologikus változásait szemlélve meg kell különböztetnünk a *szarv* alapszóból kifejlődött két, eltérő szófajú és jelentésű *szarvas*-t (TESz. 685.). Egyfelől, mint **melléknév** ('szarvval bíró'), másfelől, mint **főnév** ('állatfaj, trágyadomb vagy péksütemény megnevezése') használható. Tulajdonságot kifejező jelentésének történeti módosulatai közül négy a legtöbb, amit említenek a szótárak (TESz.): 'szarvszerűen elágazó, szarv alakú résszel rendelkező; verzweigt (kettéágazó)' (1236), 'szarvval, csáppal, fején lévő szűrőszervvel rendelkező' (1395 körülés 1490-ben), 'szemet szűrő, feltűnő' <hiba> (1586), végül 1604-ben 'bonyodalmas, nehéz, fogas' <kérdés>. Köznévként három jelentésben fordul elő, úgymint: 1395-ben 'nagy erdőben élő, nagytestű, párosujjú, kérődző állat, amelynek hímje ágas-bogas agancsot visel', 1696-ban 'hajlított végű sütemény, kifli, kalács; 1808-ban 'kazal formára rakott trágyadomb'. Fontos megjegyezni, hogy a TESz. (685. o. *szarvas* a.) szerint a leglényegesebb (állatot megnevező) alak kialakulásánál feltételezhetőleg **tabunévről** van szó, ami szerint a kultikus tisztelet övezte állatok nevét körülírással lehetett csak kimondani, hasonlatosan más ugor nyelvekhez. (Pl.: *szarvas állat, farkas állat!*). Érdekes eltérést lehet felfedezni a TESz. és EWUng. között a *szarvas* szó jelentéseinek felsorolási rendjét illetően. A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* a melléknévi jelentést tárgyalja előbb, míg az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* a főnévi (állatnévi) értelmet tekinti fontosabbnak, azt sorolja előbbre..

A *szarvas* újkori jelentéseinek vizsgálatakor a szó főnévi konnotációra koncentrálok. Az ÉKSz. alapján ezek a következők: először 'gímszarvas', másodsorban pedig: 'ezzel egy családba tartozó más állat (pl.: dávámad)'. Tetten érhető, hogy a német 'hajlított kifli' és a már XIX. században is borsodi, hevesi jelentésbeli tájszónak számító 'trágyahalom' jelentés mára teljesen kiveszett nyelvünkéből.

Nincs benne az ÉKSz-ben, de tulajdonnévként is használatos ma is a *szarvas* szó. Szarvas város nevének kialakulásakor viszont nem az állatnévi jelentés van a háttérben, hanem a melléknévi. A TESz. szerint ugyanis a régi földrajzi nevekben a *szarvas* tag (pl.: *Szarvas-árok, Szarvaskút, Szarvas-patak, Szarvas-kő*) a 'vízmeder elágazó része' jelentéshez kapcsolódik az esetek döntő többségében. A *Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára* (FNESz.)

a következő, *szarvas* szót tartalmazó településeket ismerteti: *Szarvas*, *Szarvaskend* (mint már leírtam, a *szarvas* írott formájának első felbukkanása is e Vas megyei helység nevéhez köthető), *Szarvasgede*, *Szarvasszó*, *Szarvasugrás*. A *szarvas* családnévi továbbéléseit is érdemes megvizsgálni! A *Régi Magyar Családnévek Szótára* (RMCsSz.) alapján a következő névalakokat tartjuk számon (zárójelben az első szövegbeli feltűnés évszáma): *Szarvas* (1526), *Szarvasdi* (1515), *Szarvasi* (1522), *Szarvaskendi* (1554), *Szarvaskői* (1556), *Szarvasszai* (1542).

Tulajdonneveknél tartva, bizonyos csoportnyelvi közegekben (cserkészek, konkrét példa a 46. Kapisztrán Szent János cserkészcsapat) egy-egy kis közösség megnevezése is lehet. (*Szarvas* őrs, ez esetben a megnevezés a *szarvas* tulajdonságainak szimbolikus átvételéből fakad. A cserkészetben amúgy is szívesen alkalmazták az őrsök elnevezésére a *szarvas* szót, hiszen a nemzeti kultúra megismerését is célul tűző mozgalom igencsak kedvelte az ősmagyar motívumokat, így a Csodaszarvast is. Eme állatnév népszerűségét a Gödöllői Dzsembori is fokozta, ugyanis a világtalálkozó jelképe szintén a Csodaszarvas volt.)

Ami *szarvas* szó jelentései közti kapcsolatot illeti, megállapítható, hogy mindegyik alak a *szarv* valamely tulajdonágával (kiemelkedő, kiálló, elágazó, szembeszökő) való hasonlatosságra utal.

A *szarvas* alapszóhoz tartozó szintagmatikus szerkezetekben és frázisokban igencsak bővelkedik a magyar nyelv. Először a szóösszetételeket gyűjtöm össze, a *szarvas* állatnévhez kapcsolódókat, majd a növényneveket, végül az elvonatkoztatott értelműeket.

Személyes megfigyelésem, hogy a 'szarvval rendelkezés' jelentés duplázása figyelhető meg a *szarvasagancs* szóban. Ennek oka, hogy a *szarvas* előtag 'szarvas állat' jelentésében itt elhomályosult, így nem zavaró a jelentéskettőzés. (vő: *kerek erdő*). A *szarvasmarhanőstények* megnevezése a *szarvastehén* (régén *szarvasgím*, vő: Arany János: Rege a csodaszarvasról, fiatal korában *szarvassuta*), a hímneműeké a *szarvasbika*, kicsinyük a *szarvasborjú*, lenyúzott (feldolgozott) kültakarójuk a *szarvasbőr*. A *szarvasbögés* (*szarvashívó*) a *szarvasbika* párzás idején hallatott hangja. A *szarvascsorda* vonulása nyomán *szarvascsapások* alakulnak ki. A *szarvasbogár* a *szarv* 'kettéágazó, kiemelkedő' jelentéséről kapta nevét.

A népnyelv *szarvas* taggal rendelkező növénynevei: *szarvaskerep*, *szarvasgomba*, *szarvasfű*, *szarvasnyelv*, *szarvasgyökér*.

A *szarvasbika* súlyos, durva hiba, a *szarv* kiemelkedő, feltűnő jellegére vezethető vissza. 1590-ben. A *szarvasokoskodás* téves feltételezést, hamis gondolatmenetet jelent.

A szarvas frazeológiai vizsgálatához a Czuczor – Fogarasi szótár és O. Nagy Gábor: *Mi fán terem?* illetve *Magyar szólások és közmondások* című közmondás- és szólásgyűjteményei szolgáltathatnak gazdag anyagot. *Szarvas bünt követett el*, aki szarvas hibát vétett. *Nehéz helytt van a szarvas az erdőben, és az írás a káptalanban*. A szarv alapszóhoz is számos közmondás tartozik, ebből szemelvénytyszerűen néhány: *Ökröt szarvánál, embert szavánál szoktak fogni*, a hatalmától megfosztott, önbizalmát veszített embernek *letörték a szarvait*. Ma már kevésbé használt szólás az unalom kifejezésére a *szarva nő* (vő: *kinő a szakálla*), viszont a *szarvakat kap (felszarvazzák)* alak a mai kor embere számára is egyértelműen a megcsalt férj szarvasmarhához hasonlatos méla butaságára, türelmére utal.

Végül hadd zárjam dolgozatomat egy apró, ám korunkra jellemző megfigyeléssel, amely nélkül a *szarvas* szó biográfiája nem lenne teljes. A nyelvészeti munkák elkészítéséhez ma már elengedhetetlen szövegszerkesztő programok legnépszerűbbike, a Microsoft Word 2000 „nyelvi ellenőrzés” funkciója durva stílusbeli hibának fogja fel a *szarvas* (mn.) szót, amennyiben azt jelzőértékben egy főnév elé írjuk (pl: *szarvas bűn*), de például a *szarvasfű* növénynev stílustalanságára is felhívja jóindulatúan figyelmünket, eme rövid üzenettel: „Ilyen szót nem illik papírra (képernyőre) vetni!”

Felhasznált irodalom:

CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862-1874. *A magyar nyelv szótára* I-VI. Pest

ÉKSz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest I-II.

EWUng. = Benkő Loránd (főszerk) 1992-1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I-IV. Budapest

FNESz. = Kiss Lajos (szerk.) 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest

MSzFE. = Lakó György (főszerk.) 1967-1981. *A magyar szókészlet finnugor elemei* I-IV. Budapest

RMCsSz. = Kázmér Miklós (szerk.) 1993. *Régi Magyar Családnevek Szótára*, Budapest

SzófSz. = Bárczi Géza (szerk.) 1941. *Magyar szófejtő szótár*, Budapest

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967-1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I-IV. Budapest

Éder Zoltán 1999. *Túl a Duna-tájon*, Budapest

Gyapay Gábor – Megyer Szabolcs – Ritoók Zsigmond 1977. *Ki mondta? Miért mondta?*, Budapest

Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*, Budapest

O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*, Budapest

O. Nagy Gábor 1977. *Mi fán terem?*, Budapest

Tóth Béla 1985. *Szájru! szájra*, Budapest

